

УДК 930.253:94(477)“1939/1945”

О. Є. ЛИСЕНКО*

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається пізнавальний потенціал джерел з історії Другої світової війни, залежність документального забезпечення студій окремих тематичних векторів від політичної ситуації та ідеологічного наповнення їхнього змісту. Простежуються певні закономірні тенденції виявлення і використання джерел різного походження у наукових працях, музейній практиці, громадських заходах.

Ключові слова: Друга світова війна; Велика Вітчизняна війна; джерела; архівні документи; інтерпретація; історична пам'ять.

Один із класичних постулатів джерелознавства сформульовано так: документи, що зберігаються в архівосховищах і бібліотеках, стають джерелами тільки тоді, коли їх беруть до рук дослідники. Як і грошові вклади, документальні депозитарії не приносять дивідендів, коли вони не перебувають в обігу (а у нашому випадку – науковому). Та на відміну від фінансових інвестицій, які регулюються ринковою кон'юктурою, інформаційні “вливання” у вигляді нових історичних документів (зокрема, тих, що є контрверсійними) здійснюються переважно під впливом політичних міркувань. На перший погляд здається (радянський і пострадянський досвід лише підтверджують цю гіпотезу), що рішення про дозовані джерельні “ін'єкції” в науку та суспільство здійснюються винятково з волі однієї людини (зазвичай, це лідер держави) чи правлячої партії. Формально все виглядає саме так, але не слід забувати, що таким акціям передують ціла прелюдія поліфонічного характеру. Вона включає в себе складні суспільно-політичні й соціально-економічні процеси, трансформацію певних ментальних кластерів, ціннісних орієнтирів, морально-етичних засад, настрої різних соціальних верств. Все це синтезується у домінуючі тенденції суспільного буття і стимулює очікування в інтелектуальних стратах, наближених до політикуму

* *Лисенко Олександр Євгенович* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

і здатних впливати на нього, а також формулювати й артикулювати їх у рельєфних теоретичних викладках. Чим більше засобів громадянської, демократичної комунікації засвоїло певне суспільство, тим більші шанси донести ці постулати до “владу імущих”, і тим реальніша вірогідність того, що вони “проростуть” політичними рішеннями, набудуть директивних чи ідеологічних форм і повернуться “в маси” вже як продукт функціонування політичних партій, уряду, президента, парламенту.

Ілюзія “вирішальної ролі особи” у здійсненні цієї важливої для кожної історичної спільноти й держави місії має, принаймні, співіснувати з усвідомленням того, що вона лише формалізує те, що упродовж тривалого чи нетривалого часу визріває в надрах суспільства, тобто фактично є виконавцем латентної чи цілком виразної й відкрито декларованої волі соціуму.

Підходи до здійснення управлінських функцій, методи і засоби реалізації владних повноважень, запозичені у східних деспотій, “азійський спосіб” їхнього відтворення й донині залишаються іманентними рисами державного будівництва в Україні. Вони виявляються настільки неприховано (а почасти і цинічно, і безсоромно), що їх навіть важко назвати “рудиментами”. Наївне переконання функціонера вищої ланки (де-юре – найнятого платниками податків задля виконання конкретного кола завдань), що він одноосібно (в кращому випадку – за дорученням партії чи соціальної корпорації, яка його делегувала) може вирішувати доленосні для суспільства і держави питання, спирається на неподоланий стереотип відносин між владою і народом – її вищим сувереном. На відміну від демократично організованих спільнот пострадянські варіанти “комбінованих” суспільств, попри декларування різноманітних “свобод” та вірності загальнолюдським цінностям, залишаються полігонами для експериментів кількох фінансово-політичних кланів над тими, чиє право контролювати владу вони звели нанівець. Монополізувавши всі важелі управління, цей доволі замкнутий елітний прошарок (своєрідне товариство з обмеженою відповідальністю та необмеженими можливостями), перетворив інформацію на потужний, дійовий інструмент внутрішньої і зовнішньої політики. В наш час суто історичні джерела інтенсивно використовуються в політичних технологіях як засіб мобілізації електорату, дискредитації конкурентів і навіть вирішення питань економічного характеру.

Цей дещо розлогий вступ має на меті акцентувати увагу на тому, якого статусу набувають історичні джерела, з одного боку, в руслі глобалізації, з іншого, – в процесі становлення суверенної Української держави, що явно затягнувся. Для нашої держави існує ще один виклик: пошук власного місця у нинішній міжнародній системі координат, вибір довготривалих, перспективних орієнтирів й балансу інтересів.

У сучасному світі, коли наукові технології перетворили інформаційний простір у самодостатнє поле міжнародних контактів та співпраці, політика будь-якої держави у сфері архівів перетворилась на своєрідний індикатор відкритості, зрілості й доброї волі її керівництва.

Викладене вище особливим чином стосується джерел, що віддзеркалюють події Другої світової війни.

Не вдаючись до загального й предметного огляду джерел з історії Другої світової війни, спробуємо поглянути на проблему у двох площинах: по-перше, через призму залежності джерельного забезпечення окремих тематичних блоків від їхнього ідеологічного рейтингу, суспільного статусу і політичної ситуації в країні; по-друге, під кутом зору провідних тенденцій виявлення, обробки, систематизації, публікації та використання джерел у наукових працях, музейній практиці, суспільних заходах.

Передусім слід зазначити, що у статті різнопланові джерела: архівні й особисті документи, періодична преса й неперіодичні видання, речові реліквії, епістолярії, щоденники, усно-історичні джерела (анкети, розгорнуті інтерв'ю тощо), зафіксовані письмово чи на електронних носіях.

Наявні в Україні джерельні масиви мають величезний евристичний потенціал, хоча й “не закривають” всі тематичні напрями. Головне місце серед них посідають документи, що зберігаються у трьох центральних – ЦДАВО, ЦДАГО України, ЦДІА у Львові, 27 державних (у всіх областях, Києві та Севастополі, а також кількох галузевих (МВС та СБУ) – архівосховищах. Загальна кількість фондів, у яких віддзеркалюються події Другої світової війни, становить понад 10 тис. Лише “окупаційних фондів”, за підрахунками Н. Маковської, налічується 8184¹.

Якщо в цілому оцінювати джерельний комплекс, що досліджується істориками, які займаються проблематикою Другої світової війни, то першою його ознакою є нерівномірність заповнення різних тематичних ніш та періодів. Під час евакуації радянських архівних установ, державних органів і громадських об'єднань значна частина документації була знищена свідомо чи загинула внаслідок бомбардувань, пожеж, кинута напризволяще через недбалість тощо. Документи, пов'язані з діяльністю радянського антифашистського руху Опору й українського самостійницького руху інколи знищувалися, аби вони не дісталися ворогу.

Більшість фондів доступні для дослідників. Але частина з них ще з радянських часів залишається втаємниченими згідно з правилами, які існують у світовій практиці, а також як рудимент тоталітарної системи, за якої гриф “таємно” та “для службового користування” (ДСК) був засобом обмеження поінформованості суспільства й маніпулювання масовою свідомістю.

На межі 80–90-х рр. ХХ ст. в Україні було багато зроблено для того, щоб архіви стали більш відкритими. У період 1989–1995 рр. у вітчизняних архівних установах розсекречено понад 10 тис. фондів, що становить близько 1 млн. справ усіх центральних та обласних державних архівів². Значна їхня частина так чи інакше пов'язана з подіями Другої світової війни. Коли поглянути на абсолютні й відносні цифри, що ілюструють цей процес, вони сприймаються як обнадійливі. Якщо в Російській Федерації частка й донині закритих документів сягає 60 %, Казахстані – 5 %, то в Україні – 1,1 %. Однак, динаміка цих заходів, на думку архівістів, в останні 15 років – невтішна. Масове розсекречення архівів завершилось у середині 90-х років і з того часу протікає дуже повільно, часом безсистемно. Полишаючи осторонь формально-юридичний бік справи (сама процедура є складною бюрократичною операцією), слід погодитися з тим, що головною причиною незадовільного стану справ є брак політичної волі та неконструктивна позиція фондоутворювачів³.

Та якщо ніхто не ставить під сумнів тимчасово обмежений доступ до матеріалів, що стосуються зовнішньополітичної діяльності, операцій спецслужб, агентурної роботи, то не зовсім зрозумілою для науковців є небажання галузевих архівних установ ділитися з ними іншими своїми надбаннями. Як приклад тяганини й відсутності доброї волі можна навести тривале небажання керівництва МВС України відкривати інформацію про поховання німецьких військовополонених, що змусило свого часу керівництво Держкомархівів ініціювати урядове рішення про передачу цих фондів до державних архівосховищ. Мало місце тертя між Держкомархівів та обласними управліннями СБ України, які опиралися вимогам розсекречення і навіть повертали розтаємнені справи на таємне зберігання, як це було в Івано-Франківську⁴.

Разом з тим керівництво галузевого архіву СБ України у Києві демонструє готовність до співпраці з науковцями, свідченням чого є поява такого унікального науково-документального видання як “Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб” (підготовленого за участі співробітників Інституту історії України НАН України).

У квітні 2008 р. при Галузевому державному архіві Служби безпеки України розпочав роботу Відкритий електронний архів (інформаційно-довідковий зал). Співробітники архіву розробили спеціальну програмну оболонку з контекстним пошуком, що полегшує доступ до унікальних документальних пластів, у тому числі й тих, що стосуються періоду Другої світової війни.

У порівнянні з радянськими часами сучасні дослідники мають набагато краще уявлення про те, які масиви джерел зберігаються у вітчизняних архівах. Цьому передусім сприяє наявність путівників, виданих центральними та обласними архівними установами.

У грудні 2000 р. згідно з Указом Президента України № 928/2000 “Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні”, а також розпорядження Президента України від 2 вересня 2000 р. № 273/2000 – рп “Про невідкладні заходи щодо розвитку архівної справи” було створено офіційний веб-сайт Державного комітету архівів України. На головній сторінці архівного порталу розміщено окремі едиційні проекти, в тому числі “Літопис УПА” в мережі Інтернет, а також методичні документи, зокрема класифікації документальної інформації в систематичних каталогах державних архівних установ України. До речі, вже 2004 року вказаний веб-портал мав інформаційний ресурс обсягом 400 МБ і 10 тис. веб-сторінок⁵.

Публікації архівних документів у Інтернет-мережі – справа майбутнього, а поки що дослідники мають можливість користуватися джерелами різного походження, виставленими на різних сайтах. Щоправда, при цьому постає проблема їхньої ідентичності.

У рамках відзначення 60-ї річниці завершення Другої світової війни побачило світ спеціальне число “Архівів України”, в якому опубліковано кілька десятків архівно- та джерелознавчих статей, підбірка документів, а також синтетичне видання “Архіви окупації 1941–1944”, що містить інформацію про фонди державних архівосховищ, які віддзеркалюють окупаційний період та підбірку наукових статей з цієї тематики⁶.

Майже всі документи (за незначним винятком), що стосуються стану радянських Збройних Сил, їхнього особового складу, бойових дій у період Другої світової війни, зберігаються за межами України. У повоєнний час такі матеріали зосереджувались у фондах штабу КВО, на базі якого у травні 1992 р. було створено Центральний архів Міністерства оборони України (з 1997 р. – Галузевий державний архів МО України). Однак до початку 90-х років з нього до Центрального архіву Міноборони СРСР було передано 967248 (!) справ, що стосувалися військових округів на території УРСР, в тому числі Київського особливого військового округу. Фактично Україна втратила право розпоряджатися цим масивом. Не залишилося навіть копій (!) документів.

Нині в ГДА МО України залишилося близько 130 фондів радянських військових частин та установ, що увійшли до складу Збройних Сил незалежної України. Вони містять історичні формуляри, журнали бойових дій, літописи бойової слави, щоденники, в яких зафіксовані окремі епізоди війни. Однак це – крапля в морі інформації, необхідної історикам для повноцінної і всебічної реконструкції ходу бойових дій на німецько-радянському фронті. На жаль, і ці фонди залишаються практично незайманими.

Вітчизняні дослідники практично не ознайомлені з фондами Архіву ВПА ВПС Росії ім. Ю. Гагаріна (м. Моніно), Архіву ВМС Росії (Санкт-Петербург), інших установ, що володіють документами воєнної пори. Більшою мірою освоєні фонди Російського державного воєнного архіву (Москва) й Центрального архіву Міноборони РФ (Подольськ). Однак ставлення до українських науковців у керівництва ЦАМО РФ, м'яко кажучи, обережне й залежить від мінливої політичної кон'юнктури та характеру відносин між Україною і Росією у кожен певний момент. Почасти питання про те, видавати чи не видавати архівні справи досліднику з України, залежить від особистого настрою відповідального працівника. Такий неприпустимий стан справ триває вже півтора десятиліття, незважаючи на те, що йдеться про спільну архівну спадщину. Однак, здається, справа не обмежується політичними аспектами. У Москві прагнуть утвердити своєрідну офіційну великодержавну версію Великої Вітчизняної війни, і спроби відходу від неї (а вже надто – написання якоїсь “української” версії історії Другої світової) сприймають як зазіхання на “свята святих”, “відступництво”, “забуття”, “нехтування ветеранами” і т. ін. Доречно у зв'язку з цим зазначити, що всі запрошення військово-історичних інституцій істориків Росії (саме військових, а не цивільних дослідників війни) до співпраці, адресовані українським колегам, супроводжуються єдиною (але якою!) вимогою – дотримуватися концепції, виробленої в Росії. Пишу це не з чужого голосу, а з повною відповідальністю, оскільки маю певний досвід спілкування з цього приводу з представниками Генштабу Збройних Сил РФ. У 1965 р. за клопотанням радянської сторони у США були зроблені копії мікрофільмів за німецькими матеріалами, що стосуються перебігу подій на німецько-радянському фронті. Придбані копії були зосереджені у ЦДАВО України (КМФ-8), яким вітчизняні науковці послуговуються досить часто. Цей досвід переконливо доводить, що за наявності доброї волі спільну історію війни (а нині це ще й спільні дослідницькі проекти, як, наприклад, українсько-російсько-білоруський “1941 рік: країна у вогні”) зовсім не складно підкріпити спільними архівними джерелами (для початку, хоча б вільним доступом до них).

“Монополізація” права на військові архіви радянської доби Російською Федерацією попри всі незручності не звільняє українських вчених від обов'язку шукати можливості для їхнього опрацювання з метою переосмислення однієї з найбільш сфальсифікованих сторінок воєнної історії – бойових дій. Водночас це актуалізує вивчення документів, що зберігаються в архівосховищах Німеччини (Бундесархів у Кобленці та Військовий архів у Фрайбурзі), Сполучених Штатів Америки (NAUS у Вашингтоні), Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Молдови, Угорщини.

Наближенню до розуміння реального співвідношення сил, стратегії і тактики протистояння на фронтах Другої світової війни, рівня розвит-

ку військового мистецтва, глибинних причин успіхів і втрат учасників бойових дій сприятиме критичне осмислення праць колишніх німецьких полководців, опублікованих у США, а також видань, підготовлених у 50–60-ті роки викладачами військових академій СРСР (донедавна вони були доступні обмеженому колу осіб, оскільки мали гриф таємності). Пізнавальний потенціал зарубіжних архівів продемонстрували дослідники союзницьких та колаборантських формувань, що воювали на боці Німеччини⁷.

Інерція і стереотипи мислення упродовж другої половини 80-х – 90-х років закріпили за органами НКВС недобру славу карального апарату. Насправді функції цих структур виходили далеко за межі правоохоронних і репресивних. На них покладалася безліч інших завдань: від режимних заходів (паспортизації та ін.), пожежної охорони, регулювання дорожнього руху – до вирішення питань про громадянство, проблем дитячої безпритульності й бездоглядності, підготовки інформації про стан на шойно визвольних територіях для партійних і радянських органів, утримання іноземних військовополонених. З різних причин (основною серед них є обмежений допуск дослідників до джерел) документи Державного архіву МВС України опрацьовуються повільно. Виконані на цих матеріалах дисертації захищаються на закритих спецрадах (виняток становлять хіба що напрацювання І. Біласа, О. Потильчака, А. Чайковського)⁸.

Вітчизняні дослідники недостатньо використовують документи російських архівосховищ – Російського державного архіву суспільно-політичної історії (РДАСПІ), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного архіву економіки (РДАЕ), що володіють змістовними масивами джерел з часів Другої світової війни. В них розкривається політична стратегія партійно-радянського керівництва, визначальні тенденції його курсу, мотивація рішень, що стосувалися організації відсічі ворогу, зміцнення обороноздатності країни, евакуаційної епопеї та відбудовних робіт, соціокультурної, релігійної сфер, охорони здоров'я та подолання наслідків війни.

Найсутужніше доводиться тим науковцям, які вивчають зовнішньополітичні питання. Адже практично у всіх державах існують терміни розтаємничення документів, пов'язаних з міжнародними відносинами періоду 1939–1945 рр. Та, незважаючи на закритість таких матеріалів, можливість доступу до частини з них існує. Так, Т. Вронська ще в середині 90-х років зуміла виявити в Архіві зовнішньої політики Російської Федерації (історико-дипломатичне управління МЗС) низку документів, у яких розкривається діяльність посольства СРСР у США щодо налагодження співпраці між урядами й народами обох країн у боротьбі проти спільного ворога⁹.

Вище вже згадувалося про матеріали Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, опрацювання яких допоможе коли не істотно змінити існуючі в Україні заполітизовані оцінки багатьох подій воєнного часу, то, принаймні, змістити акценти й закріпити загальноприйняті світовим співтовариством історико-правові погляди на них, ліквідувати підґрунтя для різних спекуляцій, викликаних ідеологічними мотивами.

Окремо слід сказати про матеріали, пов'язані з діяльністю Організації українських націоналістів. Якщо архівні фонди, що містять документи про розвиток комуністичного антифашистського руху Опору, в основній своїй масі відкриті для вчених порівняно давно, то джерела з історії українського самостійницького руху до початку 90-х років залишалися “за сімома печатями”. На той час лише виданий за кордоном “Літопис УПА”, спогади, окремі документальні збірки, підготовлені в діаспорі, та публікації в періодиці залишалися орієнтирами для тих, хто цікавився цією проблематикою в Україні. Та коли заборону на вивчення даної теми зняли, у вітчизняних архівах виявився досить значний масив документів, більшість яких зосереджена у фондах 3833, 3836, 3837, 3838, 3967 ЦДАВО України, фонді 57 ЦДАГО України, архівних установах західних областей України, ГДА Служби безпеки України.

Оприлюднення цих пластів відбувається за кількома напрямками. Перші археографічні публікації з'явилися у науковій періодиці (добірка М. Ковалю і В. Гриневича в “Українському історичному журналі”) і навіть у звичайних часописах (добірка В. Сергійчука в “Молоді України”). Потім вийшли друком перші збірники документів, підготовлені вітчизняними й діаспорними дослідниками й видані в Україні¹⁰.

Свою частку в справу публікації джерел внесли члени робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, силами яких було видано кілька анотованих та бібліографічних покажчиків, збірників документів¹¹. Нарешті у 2006 р. дійшла черга до публікацій багатотомного збірника документів, які упродовж майже десяти років виявлялися й опрацьовувалися членами робочої групи¹².

Значну пошукову роботу здійснили упорядники нової серії “Літопису УПА” К. Абрамова, О. Вовк, В. Галаса, М. Деркач, А. Кентій, В. Кук, В. Лозицький, І. Павленко, Ю. Черченко, завдяки зусиллям яких побачили світ 10 томів документів і матеріалів, у яких розкриваються основні етапи створення і боротьби збройних сил українського національного підпілля¹³.

Широке оприлюднення архівних джерел дозволило створити підґрунтя для наступного етапу фундаментальних досліджень цієї складної і суспільно резонансної теми та виходу на рівень теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій для вищих органів влади. Однак аби виконати це завдання у повному обсязі, історики й правознавці мають де-

тально вивчити міжнародні правові акти й відповідні документи інших держав, які містять історико-юридичну оцінку національно-визвольних рухів. Тільки за цих умов можлива кваліфікована підготовка проектів рішень Кабінету Міністрів та Верховної Ради України, що стосується вивчення самостійницького руху в період 40–50-х рр., та виведення цієї проблематики з суто ідеологічної й політичної площини.

На жаль, офіційні джерела, що набули статусу повноцінної емпіричної бази для історичних досліджень, попри свою різноманітність та кількість, дають відповідь далеко не на всі питання, висунуті сучасною наукою та суспільством. Цілісні пласти документів, що найкраще збереглися (партійні, радянські, військові тощо) є, водночас, і найбільш тенденційними. Це стосується й німецьких трофейних документів, що зберігаються у фондах КМФ-8, 3206 (Райхскомісаріат “Україна”), 3676 (Штаб імперського керівника А. Розенберга для окупованих областей) ЦДАВО України та обласних архівосховищах. Гостре ідеологічне протистояння в роки війни позначилося на матеріалах не лише суто пропагандистського спрямування, а й на офіційній статистиці, аналітичних викладках радянських та німецьких військових, господарських, ідеологічних органів, спеціальних служб. Це вимагає від науковців критичного ставлення до наявних джерел, їхнього ретельного порівняння й перевірки, аби уникнути сліпого спростування за документами й пов’язаних з цим ризиками.

У зв’язку з цим постала нагальна потреба інтенсивного залучення альтернативних джерел: письмових та усних спогадів, щоденників, епістолярій, речових реліквій воєнної доби, картографічної продукції, ілюстрацій, фотоматеріалів тощо. На Заході ці види джерел давно набули статусу повноцінних і самодостатніх, визначивши потужні дослідницькі напрями соціальної, інтелектуальної, гендерної, усної історії, воєнної антропології, історії побуту та повсякденності.

У Радянському Союзі таке наближення до об’єкта дослідження не заохочувалося, оскільки, на думку правлячої верхівки, вело до суб’єктивізації історичного процесу. До того ж існував реальний ризик явного розходження індивідуального сприйняття нашого минулого з колективним (читай – виробленим у кабінетах високопосадовців). Як сумний наслідок – ми безповоротно (!) втратили гігантський інформаційний материк, адже особиста історія і власний досвід кожного учасника й сучасника війни могли бути (але не були) зафіксовані для наступних поколінь і дослідників. Фактично режим безжально і свідомо відсік найважливіший сегмент колективної й індивідуальної історичної пам’яті про Другу світову війну, чого нинішня влада і суспільство, здається, повною мірою ще не усвідомили. Доводиться наголошувати на цьому, оскільки закони буття постійно й невпинно скорочують кількість людей, які пережили війну і є носіями знань про неї.

Унікальність особистих спогадів про події воєнного часу полягає в тому, що вони, по-перше, нерідко помітно дисонують з офіційними версіями подій, а, по-друге, особливо рельєфно закарбовуються в пам'яті тих категорій громадян, на долю яких випали найважчі випробування. Очевидно, не безпідставно П. Томпсон вважає, що “найбільш сильною колективною пам'яттю володіють утискувані групи-ізгої”, а “зміна соціального статусу носіїв усної традиції чітко пов'язана із тривалим процесом падіння її престижу”¹⁴. Обстоюючи право на повернення на авансцену тих соціальних прошарків, які були позбавлені можливості репрезентувати своє сприйняття подій, власні орієнтири, позиції та життєві цінності, вчений звинувачував у цьому консервативно налаштованих дослідників: “Старе покоління істориків, які тримаються посад і мантий, інстинктивно боїться нового методу. Це означає, що вони більше не володіють усіма професійними методами. Звідси – зневажливі репліки в бік молодих людей, які вештаються вулицями з магнітофоном”¹⁵.

Г. Принс пов'язує ігнорування усних джерел з тим, що історико-документалісти вимагають точності форми, хронологічної докладності й можливості їхнього уточнення чи перевірки шляхом ознайомлення з іншими текстами. Відсутність цих рис у достатньо виразному й фіксованому вигляді і підживлює скептицизм до усної історії¹⁶.

А от один із засновників напряму Я. Вансина на перестороги методологічного характеру зауважував, що усні свідчення підштовхують дослідників до пошуку альтернативних джерел і, навпаки, останні слугують для перевірки перших. Потребуючи підтвердження й додаткової аргументації, вони є каталізаторами дослідницького процесу. Я. Вансина виокремив два типи усних джерел – усну традицію й особисті спогади. Перший він визначив як усне свідчення, що передається вербально від одного покоління до наступного й далі, другий – як усні свідчення, пов'язані з життєвим досвідом носія інформації¹⁷.

Г. Принс вважає, що головна проблема використання чи невикористання усної традиції пов'язана з традиціями, не завченими напам'ять: епосом і наративом. Насамперед ідеться про несвідомий вплив писемної форми на усну спадщину, герменевтичне нововведення письмової точки зору до усної спадщини неписьменної людини. Інформант, як правило, акцентує увагу на тому, що для нього в оповідуваний час вважалось визначальним, важливим. Однак ці вади не становлять принципової перешкоди і компенсуються тим, що особиста пам'ять може дати “свіжість і багатство нюансів, які неможливо пізнати в інший спосіб”, створити підґрунтя для написання історії малих соціальних груп і локальних територій. Саме це дає підстави вченому заявити, що “усна історія, заснована на спогадах, є наймогутнішим ресурсом соціальної історії”, а „жоден історик, який пізнає сучасну високу політику, пірнув-

ши в офіційні папери, не може сподіватися на шанобливе трактування його висновків, коли він зігнорує усні джерела (а також фотографічні й кінематографічні джерела – *О. Л.*)¹⁸.

З притаманною йому образністю Гвін Принс, підсумовуючи свої міркування про роль і місце цього напрямку, писав: „Усна історія з її нюансами, гуманністю, часто з її емоціями і завжди з розвинутим скептицизмом щодо повноти історичної праці, насамперед, звертається до таких істотних моментів праці історика, як традиція і пам'ять, минуле й сучасне. Без доступу до таких ресурсів науковці в сучасних індустріальних суспільствах з масовою письменністю, тобто справжні спеціалісти, сумуватимуть у загальному обсязі розуміння, обмеженому їхньою власною культурою, як покинуті коханки, стоячи в мінливому колі світла під самотнім ліхтарем на відкритій для всіх вітрів темній вулиці”¹⁹.

Вище зазначалося, що коли йдеться про усну традицію чи зафіксовані на папері (чи магнітофонній плівці) особисті спогади, постає питання про достовірність інформації. Подібне питання виникає і тоді, коли маєш справу з будь-якою документацією. За висловом Г. Зіммеля, представники історичного реалізму “вважають, що вони зображають дійсність, не помічаючи того, як сильно це зображення стилізує реальність”²⁰. Можна з упевненістю сказати, що, володіючи технологіями інтерпретації історичного матеріалу, а також власного бачення тих чи інших подій, дослідник певним чином трактує документи і зрештою подає свою картину минулого. Менш обтяжений спеціальними теоретичними знаннями інформант звертає більше уваги не на те, як описати явище, а що про нього сказати. Тому наративи даного рівня за цим критерієм можуть не поступатися історіям, писаним на основі офіційних джерел.

Праці, що вийшли в останні роки²¹, цікаві тим, що, як правило, виконані у двох площинах. У них поєднано власне наратив у формі усних чи письмових спогадів з теоретичними інтерпретаціями дослідників, що й перетворюють їх на повноцінний вид історичних джерел.

Навіть робоче листування громадян України з Українським національним фондом “Взаєморозуміння і примирення” з часу його створення сформувало специфічний джерельний масив, з яким тепер працюють співробітники Інституту історії України НАНУ.

Освоєння цієї ніші відбувається в синтетичному ключі і з іншими проектами шляхом нагромадження й опрацювання джерел різного походження – з архівних і музейних фондів, листування й інтерв'ю. Науковцями Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” та Інституту історії України підготовлено видання, присвячене в'язням концтабору Маутхаузен, а також завершується робота над працею про “Гросс – лазарет” Славута”.

Подібним чином реалізується проект, учасники якого вивчають діяльність партизанів та місцевої поліції в Україні. В руслі усної історії опрацьовується і така складна тема, як Голокост. Так, у 1997 р. були започатковані усноісторичні проекти Йельського університету, Фонду Спілберга (США) і Будинку борців гетто (Ізраїль), в ході реалізації яких було зафіксовано близько 500 інтерв'ю в'язнів єврейських гетто і концтаборів. Ці документи склали основу "Колекції спогадів та свідчень колишніх в'язнів гетто й концтаборів, оstarбайтерів" (Ф. Р-6022 Держархіву Вінницької області)²².

Однією з рис сучасної історіографії (майже не помітної для широкого читацького загалу) є практично повне ігнорування такого виду історичних джерел, як музейні фонди. З одного боку, це пояснюється закритістю, обмеженим доступом до реліквій, що надходили до фондів упродовж багатьох десятиліть. З іншого, використання музейних джерел вимагає спеціальної підготовки, тонкого відчуття реліквійної "аури", вміння "прочитати" інформаційну тканину джерела, вплести його в загальноісторичне тло. Музейні колекції є доволі специфічним видом історичного джерела. Донині існуючий стереотип його сприйняття, як джерела з неповноцінним, допоміжним статусом руйнується надто повільно. З огляду на це можна лише вітати активізацію наукових зусиль фахівців музейної справи, які одночасно з експозиційно-популяризаторською роботою все інтенсивніше працюють у джерелознавчо-археографічній ніші. Нині найбільша музейна установа військово-історичного профілю володіє 300 тис. пам'яток, частина з яких перебуває в основній експозиції, деякі – експонуються під час документально-реліквійних виставок. Та все ж основна маса цього "айсберга" перебуває у запасниках-сховищах, щорічно поповнюючись кількома тисячами нових одиниць зберігання. Тісно співпрацюючи з пошуковими групами, ветеранськими об'єднаннями, окремими громадянами, а також споряджаючи власні експедиції, Музей постійно одержує залишки зброї, військової техніки, спорядження, нагороди й медальйони (за ними часто вдається ідентифікувати загиблих воїнів), документи, фото і т. ін.

Здавалося б, що номенклатура реліквій, які надходять до фондів Музею, вже в основному склалася і не здатна здивувати дослідників чимось неординарним. Так, кілька років тому військові комісаріати України передали на зберігання до меморіального комплексу близько 2 млн. сповіщень про загибель радянських воїнів. Тепер співробітники Музею не тільки проводять наукову атрибуцію "похоронок", вносять їх до електронної бази даних, а й використовують у виставковій діяльності. Заступник гендиректора комплексу Л. Легасова переконана: "Дослідження цієї колекції дасть можливість пролити світло на деякі аспекти донині не вирішеної проблеми безповоротних втрат, що ви-

пали на долю українців. Ця робота має виразну гуманітарну складову, оскільки йдеться про вшанування тих, хто боровся проти агресора і загинув у цьому протистоянні”²³.

Нещодавно Музей пошти у Відні передав до Меморіального комплексу колекцію епістолярій, захоплених наступаючими підрозділами вермахту в одному з обласних центрів Правобережної України. Вона складається з невідправлених листів наших співвітчизників, у яких відображені їхні настрої, очікування, переживання на початковому етапі війни. Пізнавальні можливості таких “подарунків долі”, як ця колекція, важко переоцінити.

Тривалий час співпрацює з Музеєм бельгійський меценат М. Богарт, який передає до його фондів предмети і документи воєнного часу, придбані ним на аукціонах. Щоразу такі надходження дають новий імпульс для дослідницької та експозиційної практик.

Щойно вийшло друком науково-довідкове видання “Реліквії фондowego зібрання”, що містить інформацію про найцінніші експонати, зосереджені в Музеї. Їхню тематичну презентабельність визначає широкий історичний контекст, а персональну – те, що фондове зібрання містить матеріали, що віддзеркалюють долі представників різних соціальних верств і національних груп, учасників війни – маршалів, офіцерів, рядових, трудівників тилу, радянських партизанів та підпільників і українських повстанців, остарбайтерів, військовополонених та ін.²⁴

Та навіть та частина колекції, що постійно перебуває у сховищах, залучається до наукового процесу. Науковці музею постійно працюють над вивченням і систематизацією фондів, публікуючи результати своїх досліджень у науковій періодиці.

Кілька років тому Держкомархів України та МК “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” започаткували спільні документальні виставки, що викликали значний інтерес широких кіл громадськості і стали помітною подією суспільного і наукового життя.

Радянський метанаратив широко використовував дані матеріалів роботи Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів та збитків, заподіяних гітлерівськими окупантами державним і громадянським установам, колгоспам, радгоспам, окремим громадянам. Нині подібна практика вказує на відсутність критичного ставлення до історичних джерел. Методика роботи цих комісій на всіх рівнях характеризувалась таким основоположним принципом: всі матеріальні втрати, яких Україна зазнала в роки війни, зараховували на карб нацистів. Однак відомо, що значна частина промислового обладнання й сільськогосподарського реманенту була евакуйована у східні райони країни або ж була знищена з санкції радянського керівництва. У зв’язку з цим існує нагальна потреба глибокої ревізії узагальнюючих даних, диференційований під-

рахунок того, що було вивезено чи знищено радянськими й німецькими військово-адміністративними органами, яка частка матеріальної шкоди припадає на бойові дії (хоча й при цьому “внесок” сторін був, здебільшого, нерівноцінним), а що захопили, реквізували радянські партизани й українські формування самостійницького напрямку.

Проблематика, пов’язана з окупаційним режимом, усі 65 років належала до “зони підвищеної уваги” дослідників. Та при цьому значний тематичний сегмент тривалий час був закритий, що виявлялося і в забороні опрацювання багатьох архівних джерел.

Попри те, що останнім часом такі перешкоди в Україні поступово, але неухильно зникають, далеко не все подієве поле вивчається рівномірно. Особливо помітно це відчувається в дослідженні окупаційного режиму в різних адміністративно-територіальних одиницях. Науковцям слід ще багато працювати, аби належним чином відтворити характер окупаційної політики в Закарпатті, на Буковині, у південних областях України, з’ясувати механізм переходу влади від військової до цивільної адміністрації, специфіку економічних, конфесійних, міжнаціональних процесів у цих регіонах. Належить відтворити організаційно правове підґрунтя функціонування окупаційної влади, основні напрями її соціальної політики.

Якщо проблема утримання й раціонального використання зарубіжних військовополонених досліджується ґрунтовно, то радянським військовим бранцям через брак джерел в Україні приділяється значно менше уваги.

Надзвичайно цікавих результатів слід очікувати від пошукових зусиль архівістів і науковців в напрямі реконструкції настроїв і морально-психологічного стану радянського суспільства на різних етапах війни (архіви спецслужб містять цілий “материк” документів, придатних для системного, комплексного опрацювання цієї теми).

Отже, проблема джерел для вивчення історії Другої світової війни є багатовимірною і складною. Усвідомлення дослідниками відповідальності перед суспільством і наступними поколіннями в цьому сенсі є лише одним з перших кроків до реалізації неосяжного евристичного потенціалу корпусу джерел, за допомогою яких представлено події цього періоду. Другим і, напевно, найважчим кроком має стати їхня кваліфікована інтерпретація. Формування різних методологічних підходів з відповідним асортиментом наукових методик, бажання ризикувати й експериментувати у поєднанні з копіткою пошуковою працею – це той шлях, який має забезпечити дослідженню проблематики Другої світової війни гідне місце в історичній науці.

¹ *Маковська Наталія*. Передмова. Архіви окупації 1941–1944. 2-е видання. – К., 2008. – С. 11.

² Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України. / Редкол.: Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 268.

³ *Боряк Г.* Проблеми подальшого реформування документоінформаційної сфери // *Архіви України.* – 2005. – № 1–3. – С. 24.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 21.

⁶ *Архіви окупації 1941–1944.* (Упор. Н. Маковська). – К., 2006.

⁷ *Русак А. В.* Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941–1945. – К., 1998; *Руденко Н. М., Русак А. В.* Армія фашистського агресора: Від перемог до поразок. 1941–1945 / Морально-психологічний аспект. – К., 1997; *Боляновський Андрій.* Дивізія “Галичина”. Історія. – Львів, 2000; *Його ж.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003.

⁸ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. – У 2 кн. – К., 1994; *Потильчак О. В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954): – Монографія. – К., 2004; *Його ж.* Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): Організаційно-структурний аспект. – К., 2004; *Чайковський А. С.* Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). – К., 2002.

⁹ Див.: *Вронська Т. В., Лисенко О. Є.* Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України. – К., 1997.

¹⁰ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига. – К., 2002. – Т. 7; Документи Комісії Державного планування ОУН (КДН ОУН) / Упор. О. Кучерук, Ю. Черченко. Наук. ред. Н. Миронець; Літопис Голгоги України (Гол. ред. В. Цветков. – Львів, 1997. – Т. 36. Героїка ОУН–УПА. – 1997; *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. – К., 1998; *Україна в Другій світовій війні у документах.* Збірник німецьких архівних матеріалів. – У 4-х т. Львів – 1997 – 2000 та ін.

¹¹ *Кокін С. А.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. – Вип. 1. – К., 2000; Фонди з історії Української повстанської армії у державних архівосховищах України (1941–1957 рр.). – Вип. 1. – К., 1999; Вип. 2 – 2000; *Лисенко О. Є., Марущенко О. В.* Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 рр. – К., 2002; Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / Упор.: Лисенко О. Є., Патриляк І. К. – К., 2003.

¹² ОУН в 1941 році Документи. У 2-х частинах. – К., 2006; ОУН в 1942 році. Документи. – К., 2007.

¹³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1–10. – К., Торонто. – 1995–2005.

¹⁴ *Томпсон П.* Голос прошлого. Устная история. – М., 2003. – С. 40.

¹⁵ *Tompson P.* The Voise of the Past: Oral History. – Oxford, 1978. – P. 63

¹⁶ *Принс Гвін.* Усна історія. У кн.: Нові перспективи історіописання. – С. 155.

¹⁷ Див.: *Vansina J.* Oral Tradition As History. – Madison, 1985.

¹⁸ *Принс Гвін.* Усна історія. У кн.: Нові перспективи історіописання. – С. 171–174.

¹⁹ Там само. – С. 117.

²⁰ *Зиммель Г.* Проблемы философии истории // Избранное. – Т. 1. – М., 1994. – С. 530.

²¹ “То була неволя...” Спогади і листи остарбайтерів / Упор. Пастушенко Т. В., Шевченко М. Ю. – К., 2006; Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Автор-упорядник Г. Г. Грінченко – Харків, 2004; Спогади-терни. Про моє життя німецьке... Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. – Харків, 2008; *Кравченко А., Батурін С.* Українські невільники Третього рейху (минуле і сучасність). – Львів, 2008; *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009.

²² *Винокурова Ф.* Меморіальні архівні колекції Державного архіву Вінницької області як складова джерельної бази вивчення історії геноциду єврейського населення під час Другої світової війни // *Архіви України.* – 2005. – № 1–3. – С. 234–244.

²³ Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років”. Реліквії фондового зібрання”. – К., 2009. – С. 7.

²⁴ Там само.

В статье рассматривается познавательный потенциал источников по истории Второй мировой войны, зависимость документального обеспечения изучения некоторых тематических векторов от политической ситуации и идеологического наполнения их содержания. Прослеживаются отдельные тенденции выявления и использования источников различного происхождения в научных трудах, музейной практике, общественных мероприятиях.

Ключевые слова: Вторая мировая война; Великая Отечественная война; источники; архивные документы; интерпретация; историческая память.

The article is devoted to the cognitive potential of the sources on the World War II history as well as to the dependence of the documental data of some topical spheres studying on the political situation and their ideological sense. Some tendencies of clearing up and usage of the informative items of different origin in scientific works, museums and social events are depicted.

Keywords: World War II; the Great Patriotic War; the sources; archival documents; interpretation; historical memory.